

ԱԼԻՇԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐԵԱՆ
ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՇԵՐՏԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը հայագիտութեան մէջ իր ուրոյն տեղն ու դերն ունի հետազոտողի, ստեղծագործողի խորաթափանց մտքով, գիտական հետաքրքրութիւններով եւ գործունէութեան աներեւակայելի ընդարձակութեամբ, գիտական ու գեղարուեստական հսկայածաւալ ժառանգութեամբ: Նրա ստեղծած հայագիտական հարուստ շտեմարանը հսկայական նիւթ է մատուցում հետազոտողներին եւ նորանոր եզրայանգումների հնարաւորութիւն տալիս: Ալիշանի ժառանգութեան մէջ գիտական իրենց հետաքրքրութիւններն ունեն նաեւ բարբառագէտները:

Ինչ խօսք, Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը բուն բարբառագիտական բնոյթի որեւէ աշխատութիւն չի հեղինակել, եւ դա բնական է, որովհետեւ ԺԹ. դարի կէսերին հայ իրականութեան մէջ բարբառները, ժողովրդական խօսքն ընդհանրապէս, դեռեւս առանձին եւ հիմնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ չէին դարձել, աւելին՝ շատ յաճախ մերժելի իրողութիւններ էին համարուում: Սակայն հայ բարբառագիտութեան պատմութեան համար մեծ կարեւորութիւն ունեն Ալիշանի մի շարք գիտարկումներ, հրապարակումներ, որոնց միջոցով հնարաւոր է դառնում նորովի մեկնաբանել բարբառագիտական որոշ հարցեր: Խօսքը նախ եւ առաջ վերաբերում է «Ազգային երգերու եւ ուրիշ աւանդներու վրայ»¹ յօդուածաշարին եւ «Հայոց երգք ոամկականք» ժողովածոին²: Ալիշանը հանդէս է գալիս որպէս ժողովրդական բանարուեստի, մասնաւորապէս՝ պօէզիայի առաջին գնահատողներից մէկը հայ իրականութեան մէջ: Նա համոզուած էր, որ «ազգի մը պատմութիւնը, քնաւորութիւնները, սովորութիւնները, լեզուն ու լեզուին զանազան

1 ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հայոց երգք ոամկականք, Վննետիկ 1852:

2 Անդ:

փոփոխութիւնները ոչ միայն գրաւոր պատմութիւններէ կիմացուին, հապա նաեւ ան գրաւոր յիշատակարաններէն առաջ՝ անգիր աւանդութիւններով կհաստատուին»³: Այդ համոզումից ելնելով էլ՝ հայագէտը փափագելի է համարում, որ «մեր ազգային ալ ուրիշ բարեկիրք ազգաց պէս վառուէին ազգային աւանդութեանց սիրովը ու ձեռքերնէն եկածին չափ ջանային հաւաքել այնպիսի երգեր, անմեղ խաղեր, պատմութիւններ ու առակներ, ետքը ուրիշներուն ալ հաղորդէին, կամ առանձին տպագրութեամբ եւ կամ ազգային օրագիրներէն մէկուն խրկելով»⁴: Իր փափագը գործադրելու նպատակով էլ Ալիշանը «Բագմալէպ»ի 1843 թուի 21-րդ համարում ներկայացնում է Վանայ լճում խեղդուած կտրիճի երգը «ան կողմերուն մաքուր լեզուովը»⁵: Ալիշանը բարձր է գնահատում բարբառային լեզուն, ըստ նրա՝ այնքան պարզ եւ գեղեցիկ է բանաստեղծութիւնը, ազդու եւ վառվռուն է ոճը, որ կարդալու ժամանակ մոռացում է աշխարհաբար լինելը⁶: Բանաստեղծութեան արժանիքները ներկայացնելուն զուգընթաց հայագէտը նաեւ բարբառային բառերի բացատրութիւն է տալիս, ինչպէս՝ տելս բառը դեհն է, այսինքն՝ դի, կողմ, դէպի, դնդներ՝ ալիքներն են, սար՝ լեռ, ձիկ՝ գիւ⁷: Ոտանաւորը անարուեստ է, գրում է Ալիշանը, բայց այդ պատճառով էլ աւելի բնական է: Ռամկական երգը գրեթէ միշտ պարզ եւ ռամիկ լեզուով է գրւում: Հայագէտը եզրակացնում է, որ «այսպիսի բանաստեղծութիւններն են, որ ազգին անարատ ու սկզբնական հանճարը կը հասկցնեն մեզի»⁸: Ըստ Ալիշանի՝ թէեւ երգի հեղինակը ուսում առած մէկը չէ, բայց շարադրանքը այնքան լաւ քերականութիւն ունի, որ իմաստունը կարող է ապշել⁹: Նկատենք, որ 1843ին «Բագմալէպ»ում գետեղուած այս երգը Հ. Աճառեանի կազմած՝ Վանի բարբառի մատենագիտութեան մէջ փաստօրէն ներկայանում է իբրեւ բարբառի ամենաւաղ հրապարակուած նմոյշ¹⁰: Եւ այդ նմոյշը հարազատօրէն ներկայացնում է յետագայում ուսումնասիրողների կողմից դիտարկուած՝ Վանի բարբառին բնորոշ այնպիսի յատկանիշներ, ինչպիսիք են բաղաձայնների քմայնացումը (գեռոաց (գԲոաց), կեայ (կ'այ), կիւգայ (կծ-

3 Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Երկեր*, էջ 99:

4 Անդ, էջ 100:

5 Տե՛ս նաեւ անդ, էջ 100-101:

6 Անդ:

7 Անդ, էջ 101:

8 Անդ:

9 Անդ, էջ 102:

10 ԱՃԱՌԵԱՆ, Հ., *Քննութիւն Վանի բարբառի*, Երեւան 1952, էջ 7:

գայ), ինկեանք (ինկլանք)), յատուկ տեղանունների ենթարկուելը Ա. հոլովման (Վանայ, Աղթամարայ, Ոստանայ), բացառական հոլովի ձևաւորումը ինչպէս ց-ով, այնպէս էլ է-ով (աւանուց, աչքէս), ներգոյական հոլովի իմաստի արտայայտութիւնը հայցականով (Արուն երակներս կը պաղի), որոշիչ յօդի սահմանափակ կիրառութիւնը (Թուխ ամպեր երկինք պատեցին), անորոշ յօդի յետադաս կիրառութիւնը (գութ մի), անձնական դերանունան տրականի ձիկ ձեւը, բարբառային բառերի ու բառաձեւերի գործածութիւնը (տեխ, դնդըղ, ըսկի, պաղել, քուխ, մամպար) եւ այլն: 1847ի «Բագմավեպ»ի թիւ 6 համարում Ալիշանը ներկայացնում է մէկ այլ երգ¹¹, որի նիւթը 1605 թուին Շահ Աբասի կողմից հայերի տեղահանութիւնն է դէպի Պարսկաստան: Հայագէտը նշում է, որ երգը շարադրել է Հին Զուղայի Շամբ անունով գիւղի մօտ գտնուող Նախավկայի վանքից Ստեփան վարդապետը, որը ժամանակակիցն է գաղթի, եւ խօսքից երեւում է, որ Զուղայեցի է¹²: Այլ կերպ ասած՝ Զուղայի բարբառով այդ նմոշը, ըստ Ալիշանի, վերաբերում է Ժէ. դարի սկզբին: Նկատենք, որ 1940ին հրապարակուած «Քննութիւն Նոր Զուղայի քարքառի» աշխատութեան մէջ Հ. Աճառեանը, խօսելով Զուղայի բարբառով գրուածքների մասին, նշում է, որ եղած բոլոր գրուածքները (որոնցից ամենավաղը՝ «Աղեքսագիր հայոց»ը, գրուել է 1658ին, իսկ միւսները հիմնականում ԺԹ. դարին են վերաբերում), միայն անունով են Զուղայի բարբառով, բոլորն էլ գրուած են գրական լեզուով՝ պարունակելով որոշ ժողովրդական տարրեր: Աճառեանը եզրակացնում է, որ կարելի է ասել, թէ Նոր-Զուղայի բարբառով գրուածքներ բոլորովին գոյութիւն չունեն¹³: Աճառեանի տեսակէտը յետագայում հաստատում է Ա. Ղարիբեանը¹⁴: Այսպէս, պէտք է փաստենք, որ հայ բարբառագէտների տեսադաշտից դուրս է մնացել Ալիշանի հրապարակած երգը, որ հարազատօրէն ներկայացնում է Զուղայի բարբառի այնպիսի յատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ հինհայերէնեան հ-ի դիմաց իս-ի առկայութիւնը (խարիւր, խագար, խմիխ, խօր, խայրեցիք), այ երկբարբառի դիմաց է-ի գործածութիւնը (էս, էսպէս, էնպէս), ման վերջաւորութեամբ անկատար դերբայի կիրառութիւնը (գնաման աք, քողման աք), ի դէպ՝ Հ. Աճառեանը նշում է, որ ման վերջաւորութեամբ դերբայը յա-

11 Տե՛ս նաեւ Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Երկեր*, էջ 106-107:

12 Անդ, էջ 106:

13 Ա.ՃԱՌԵԱՆ, Հ., *Քննութիւն Նոր-Զուղայի քարքառի*, Երեւան 1940, էջ 39-40:

14 ՂԱՐԻԲԵԱՆ, Ա., *Հայ քարքառագիտութիւն*, Երեւան 1953, էջ 254:

տուկ է միայն Զուղայի բարբառին: Զուղայի բարբառում եմ օժանդակ բայի ձևերն են՝ ամ, աս, ա, անք, ամ, ան, որոնք իրենց դրսեւորումն ունեն դիտուող երգում (մոռանում ամ, վախում ամ): Ասուածը մեզ թոյլ է տալիս վստահաբար արձանագրել, որ դիտուող երգը Զուղայի բարբառով մեզ հասած ամենավաղ նմոյշն է:

Յօդուածաշարի յօդուածներից մէկում էլ Ալիշանն անդրադառնում է առածներին ու ասացուածքներին¹⁵, նշում, որ ազգի մէջ գործածուող առակներն ու առակի պէս կարծ խօսքերը պէտք է համարուեն ազգի բարոյական համառօտ նկարագիրը¹⁶: Ուստի կարեւոր է, որ դրանք եւս հաւաքուեն ու տպուեն: Հայագէտը մէջբերում է Հայաստանից ուղարկուած առածներ¹⁷, որոնց մեծ մասը, ի դէպ, վերաբերում են Արարատեան բարբառին, ինչպէս՝

Շուներ շան միսը չի ուտիլ.

Պստիկ է, բայց ցատիկ է.

Բարը քարին քսես՝ կրակ դուրս կը գայ.

Ով չուստ՝ նա կուշտ.

Պանիր ու հաց՝ սիրտը բաց.

Բղաւան կատուն մուկ չի բռնիլ.

Խուփը գլորուել ա, կնուեր գտել ա.

Գող՝ սրտումը դող եւ այլն:

Այս հատուածը ամփոփելով՝ նկատենք, որ ի հարկէ, Ալիշանը ժողովրդական կամ ռամկական լեզուն առաւել չի համարում, քան բարձր, վսեմ եւ գեղեցիկ գրաբարն է: Եւ դա յաճախ երեւում է նրա այն դիտարկումներից, թէ գրուածքը թէեւ ժողովրդական պարզ լեզուով է գրուած, բայց արժէքաւոր է: Խընդիրն այն է, որ Ալիշանը չի հակադրում ռամկօրէնը գրաբարին, չի մերժում նրա գոյութեան իրաւունքը, այլ արժեւորում է, փորձում է ճանաչել եւ գնահատել, իսկ ժամանակի համար նման մօտեցումը արդարացի էր եւ խիստ առաջադիմական:

Խորապէս գնահատելով ժողովրդական բառ ու բանը, հայ հանրութեանը յորդորելով զբաղուել ազգային երգերի, ժողովրդական առակների, առածների ու ասացուածքների, աւանդութիւնների հաւաքմամբ եւ ուսումնասիրութեամբ՝ Ալիշանը առաջինը ինքն է զբաղւում այդ գործով: Նա վեհնետիկի, Փարիզի, Լոնտոնի, Վիեննայի մատենադարանների հայկական գրչագիր մա-

15 Տե՛ս Ա.ԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Երկեր*, ց2. աշխ., էջ 107:

16 Անդ:

17 Անդ, էջ 108:

տեաններում տարբեր ժամանակներում գրի առնուած ժողովրդական երգերի մի փունջ 1852ին հրատարակում է հայերէն եւ անգլերէն՝ «Հայոց երգք ոամկականք» խորագրով: Ծանօթագրութիւններում նշում է, որ տարբեր բարբառներ ներկայացնող երգերն ստեղծուել են ժԳ.-ժԴ. դարերից մինչեւ ժԵ. դարը, եւ դրանց մեծ մասը ինքը քաղել է Սուրբ Ղազարի գրադարանի ձեռագրերից¹⁸: Ժողովածուում ընդգրկուած են 19 երգեր, որոնցից 11ի լեզուն միջին հայերէնն է: Բացի «Բազմավէպ»ում հրապարակուած վերոյիշեալ երգը (այն կրում է «Ի մաւակոծեալն ի ծովուն Վանայ» խորագիրը), ժողովածուում ընդգրկուած են Վանի բարբառով գրուած եւս երկու երգեր՝ «Երգ կախաւու»¹⁹ եւ «Երգ արագլի»²⁰ խորագրերով, ընդ որում՝ առաջինը կոմիտասեան «Կախալիկ» երգի մի տարբերակն է: Այս երգերում նոյնպէս Վանի բարբառի յատկանիշները յստակ արտայայտուած են: Այսպէս, առկայ են քրմայնացած ձայնաւորներ ու բաղաձայններ՝ կեաքաւ (կ'աքաւ), տիւս (տօս), կիւկան (կօկան), հինհայերէնեան ոյ երկբարբառի դիմաց գործածուած է քմայնացած ք (քեոն (քնն), գեօն (գնն)), հ-ի դիմաց հանդիպում է խ (խաց), գործածուել են դերանուան ըմէ, մեգի, քէ, քեգի ձեւեր, յատկացուցիչը ստանում է որոշիչ յօդ՝ սարին ծէրէն, դարին վերէն, գործածուել են բարբառային բնորոշ բառեր (խորոտիկ, իրիշկել, կրկրալ, պգտիկ, ցըլուըլ, ադուորիկ, ըմէն, ըսկի, երկէն) եւ այլն: Ի դէպ, ծանօթագրութիւններում Ալիշանը նշում է, որ Վանի մարդիկ յատուկ բանաստեղծական շնորհք ունեն, եւ բերուած երգերը նմոյշներ են նրանց ժողովրդական լեզուի եւ բանաստեղծութեան²¹: Ժողովածուում ընդգրկուած երկու երգեր էլ՝ «Երգ հարսին»²² եւ «Երգ հարսանեաց փեսայի»²³ վերնագրերով, թեւեւս ներկայացնում են Մշոյ բարբառի խօսուածքներ: Այս երգերում դրսեւորուել են Մշոյ բարբառի այնպիսի յատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնաւորի սղումը (թագուր, կաքըւներ, ցընըղներ, մըշկըներ, ալըրթաթալս, ջաղցըպան), ոյ երկբարբառի դիմաց ու-ի գործածութիւնը (քուր), ութիւն ածանցի ութնն հնչատարբերակի կիրառութիւնը (գօրութնն), դերանուան իւրայատուկ ձեւերի առկայութիւնը (դուն, քու, քեգի), անո-

18 Տե՛ս ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Հայոց երգք ոամկականք, Եջ. աշխ., էջ 83:

19 Անդ, էջ 57-59:

20 Անդ, էջ 61-63:

21 Անդ, էջ 85:

22 Անդ, էջ 37-41:

23 Անդ, էջ 41-47:

րոշ յօդի յետադաս գործածութիւնը (կուռէ մը, քազուր մը), գ նախդրի կիրառութիւնը (զխաչ, զկռուցկն), անուանական բնորոշ ձեւերի առկայութիւնը (դիզան, ուր՝ իր, որը՝ ով), բայական բնորոշ ձեւերի առկայութիւնը (գացէք, իգայ, պիտէր, էնէ, կիգէր) եւ այլն: Երգերում զգալի քանակութեան բարբառային բառեր ու արտայայտութիւններ կան, ինչպէս՝ տախթիկ, հերիկ, մերիկ, աղբէր, յանգուրց, ջոկել, ցամբայ, տերիկ, կըղալ, չօլ, ֆաս, խաթրիկ, բէտ, խէրմ ու բարին, սէյրամ անել եւ այլն: Հետաքրքրական է, որ երգերից երկրորդում առկայ է մի հատուած, որտեղ գործածուած են Ել ճիւղի բարբառներին յատուկ բայական ձեւեր, ինչպէս՝ մըրմըռալ էն, կըղկըղալ էն, ցըլըստալ էն: Երգերից մէկի վերաբերեալ Ալիշանը ծանօթագրութիւններում գրել է, որ տարբերակները շատ բազմազան էին, եւ իր ներկայացրածը դրանցից կազմուած միջին մի տարբերակ է՝²⁴: Հնարաւոր է, որ «Երգ հարսանեաց փեսայի» երգում յիշեալ հատուածը յայտնուել է նոյն ճանապարհով: Եւ վերջապէս, «Հայոց երգք ուսմակաւմ» ժողովածուում ընդգրկուած երգերից երկուսը՝ «Սուգ դստեր մեծի իշխանի»²⁵ եւ «Երգ երեխայից»²⁶ վերնագրերով, ներկայացնում են Արարատեան բարբառի մի տարբերակ: Այդ են վկայում հնչիւնական իրողութիւնները (էս, էսօր, լուս), ներկայի կազմութիւնը (իմչ ես ասում, չեմ հասկանում, գրում էր, լալում էին, խաղում էին), բայական այլ ձեւեր (սեւ էր դառել, դրած էր, չեմ տեսած), բառային միաւորներ ու արտայայտութիւններ (ձաքըդ կտրած, կրօնք, լեզուդ սեւնայ, բերանդ չորնայ, մէրիկ, սեւ քաղդ, միմակ, վոնց, հերիք, միմ) եւ այլն: Յաւելենք, որ ժողովածուում ընդգրկուած է նաեւ վերելում յիշատակուած՝ Զուղայի բարբառով գրուած երգը՝ «Ողբ Զուղայեցւոց» վերնագրով:

Այսպէս, Հ. Ղ. Ալիշանը բարբառային հայերէնի արժեւորման եւ ուսումնասիրման համար ուղի հարթող առաջին հայագէտներից մէկն է, որը նաեւ արձանագրել եւ սերունդներին է փոխանցել բարբառագիտական հետազօտութիւնների համար գիտական կարեւոր նշանակութիւն ունեցող արժէքաւոր նիւթ:

ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՈՒԱԼԵԱՆ

24 Անդ, էջ 84:

25 Անդ, էջ 7-11:

26 Անդ, էջ 69:

Summary

ALISHAN'S ROLE IN STUDYING THE DIALECT LAYER OF ARMENIAN MEDIEVAL POETRY

VICTOR KATVALYAN

A number of observations, comments and publications of Alishan are of great importance for the history of Armenian dialectology. Alishan was one of the first Armenologists who paved the way for the assessment and study of the dialectal Armenian language; he also recorded and passed on to future generations valuable material for dialectological research. The song "*Lament of Julfa*", published by Alishan in 1847 in the 6th issue of *Bazmavep*, is the earliest example in the Julfa dialect, and the song presented by Alishan in the 21st issue of *Bazmavep* (1843) is the earliest registered sample of the Van dialect. In the collection "*Armenian Popular Songs*" Alishan also included songs in the dialects of Mush and Ararat, these songs are also important for studying the development of the dialectal Armenian language.